محیط طبیعی و مصنوع در شهر مطلوب از دیدگاه امام علی(ع)*

سید محمدصادق پوریزدان‌پرست[1] / حمیدرضا صارمی[2]* / سید علی صفوی[3]

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵ تاریخ پذیرش نهایی : ۱۴۰۳/۰۶/۱۱ تاریخ انتشار مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

چکیده

در دنیای جدید، با نوظهور پنداشتن مسائل، دیگر به پیشینه مباحث آن در آثار اسلامی پرداخته نمی‌شود. ازآنجاکه این کمبود در مطالعات شهر و شهرسازی نیز قابل‌مشاهده است، متفکران مسلمان دغدغه تدوین و تبیین در موضوعات مختلف و به‌طور خاص اصول حاکم بر ابعاد عینی و کالبدی شهر مطلوب اسلام را از منشأ وحی و سنت دارند. دراین‌بین گفتار امامان معصوم(ع) برخاسته از دو معیار عقل و شرع بوده که می‌توان انتظار پیامدهای منفی و آسیب‌های دیدگاه‌های کنونی را در آن نداشت. در تحقیق جاری، ما با هدف دستیابی به دیدگاه امیرمؤمنان علی(ع) در خصوص اصول حاکم بر ابعاد عینی و کالبدی به‌عنوان یکی از ابعاد سه‌گانه شهر مطلوب، براساس هشت مبنای معرفی شده در تحقیقات قبلی نگارندگان شامل توحید و خدامحوری، عدالت، حیات، کرامت انسانی، امنیت، آزادی، نظم و مالکیت، دو بستر طبیعت و مصنوعات انسانی را موردبررسی قرار داده‌ایم. در این راستا روش تحقیق تلفیقی از روش‌های تحلیل متن و فراتحلیل بوده و از منابع کتابخانه‌ای شامل منابع حدیث، شرح‌ها و تفاسیر و تحقیقات دیگران در جمع‌آوری اطلاعات، بهره برده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شهر مطلوب، همانند سایر اجزای آفرینش، برای انسان و کمال او بوده و این شهر برای انسان تنها فرصتی را فراهم کرده تا بتواند به مقام اصلی خود، یعنی خلیفه‌اللهی دست یابد؛ فلذا همه‌چیز در این جامعه، ابزاری در جهت خدمت به انسان و رشد کرامت‌های او و درنهایت برای رسیدن به هدف مقدس لقا الله است.

واژگان کلیدی: شهر مطلوب، طبیعت، محیط مصنوع، امام علی(ع)، نهج‌البلاغه.

آباد

شماره ۹۱، پاییز ۱۴۰۳

۳۵-۲۱

۱. پژوهشگر دوره دکتری گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
۲. دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
۳. استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

* این مقاله برگرفته از رساله دکترای نویسنده اول با عنوان «تحلیلی بر ماهیت شهر مطلوب در اندیشه اسلامی با تأکید بر نهج‌البلاغه» به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم است که در گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران انجام شده است.

* نویسنده مسئول: saremi@modares.ac.ir

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

۱- مقدمه

کالبد و عناصر محیطی همیشه وسیله و انسان همیشه قهرمان تعامل با فضاست (نقره‌کار، ۱۳۹۳: ۱۰۲). در واقع می‌توان گفت که شهر، کالبد انسان جمعی بوده و روح جمعی شهروندان، جان و روان شهر است. جامعه‌ای می‌تواند راه رشد و تکامل خود را در پیش گیرد که نه‌تنها کالبد شهری مانع رشد این موجود زنده (حیات جمعی ساکنان شهر) نشود؛ بلکه همانند خاک حاصلخیز و آب‌وهوای مناسب برای یک درخت، بتواند شرایط رشد مناسب آن موجود زنده را فراهم کند (رئیسی، ۱۳۹۷: ذ).

بایستی توجه داشت که آثار انسانی و از جمله شهر و محیط زندگی، در عین حالی که متأثر از اعتقادات و جهان‌بینی و فرهنگ جوامع ساکن آن است، متقابلاً عمارت‌ها و شهرها و به‌طور عام محیط زندگی، بر تجلی اصول و ارزش‌های فرهنگی و بر جهان‌بینی و رفتار ساکنین خود نیز تأثیرگذار خواهد بود (نقی‌زاده، ۱۳۸۸: ۸؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۵) ازاین‌رو است که اسلام به‌طورکلی، تنها با روح و قلب مسلمان کار نداشته و اندیشه ساختن محیط برای انسان کمال‌جو بوده که باعث شده مسلمین اثرات فوق‌العاده‌ای در عرصه‌های مختلفی مانند معماری، صنایع مستظرفه نقاشی، خطاطی، ادب، اخلاق، سیاست و تشکیلات اجتماعی و حقوقی داشته باشند (صارمی، ۱۳۸۷: ۹). البته اسلام اصولی را مطرح می‌کند که در هر زمان و مکانی تفسیر و کالبد خاص خود را دارند، در این بین مهم وحدت عدالت، تعادل و هماهنگی، حفظ حرمت انسان، متذکر بودن اثر هنری، رجحان معنویت بر مادیت و رهایی انسان و نجات او از غفلت و جهالت است (مشکینی و رضایی مقدم ۱۳۹۳: ۴۸).

۱-۱- بیان مسئله

متأسفانه، در دنیای جدید، با نوظهور پنداشتن مسائل، دیگر به پیشینه مباحث آن در آثار اسلامی پرداخته نشده یا اگر هم پرداخته شده، بسیار ناقص و در حد اشاره است. این کمبود در مطالعات شهر و شهرسازی نیز قابل‌مشاهده بوده؛ فلذا متفکران مسلمان در این حوزه، تدوین و تبیین در موضوعات مختلف و به‌طور خاص اصول حاکم بر ابعاد عینی و کالبدی شهر مطلوب اسلام را از منشأ وحی و سنت دغدغه خود می‌دانند.

دراین‌بین متون اخلاق نقلی، خدامحور و بر پایه وحی بوده و نویسندگان این متون به‌جای طرح بحث‌های فلسفی یا عرفانی، اخلاق برگرفته از آیات قرآن و روایات معصومین(ع) را بیان کرده‌اند. به‌طورکلی محققین متون اخلاق نقلی عقیده دارند که عقل به‌تنهایی برای بیان تمام مصادیق عدل و ظلم کافی نبوده و قطعاً باید از قرآن و سنت استفاده کرد (نجفی و دیگران، ۱۳۹۹: ۵۴). نهج‌البلاغه یکی از مشهورترین و درعین‌حال قابل اجماع‌ترین کتاب حدیثی در میان شیعیان از جمله متون اخلاق نقلی محسوب شده که می‌تواند ما را در دستیابی به هدف تدوین اصول حاکم بر شهر مطلوب یاری نماید.

پرسش اصلی در پژوهش جاری این است که آیا اساساً امامان شیعه و به‌طور خاص امیرمؤمنان علی(ع)، دارای نظر و اندیشه در حوزه شهرسازی بوده‌اند. درصورتی‌که چنین اندیشه در کلام آنان تجلی داشته آیا می‌توان نسبت به تدوین چهارچوب اندیشه‌های شهرسازی ایشان در حوزه‌های نظری و عملی اقدام نمود؟ درنهایت با توجه به ماهیت اکتشافی این پژوهش و رویکرد آن، این پژوهش به دنبال اثبات یا رد فرضیه مشخصی نیست؛ بلکه در تلاش است تا به این پرسش پاسخ گوید که از دیدگاه امام علی(ع)، صفات و ویژگی‌های شهر مطلوب در ابعاد کالبدی کدام است؟ فلذا در پژوهش حاضر ما به دنبال استخراج اصول حاکم بر ابعاد عینی و کالبدی به‌عنوان یکی از ابعاد سه‌گانه شهر مطلوب از دیدگاه امام علی(ع) خواهیم بود.

۱-۲- پیشینه و چهارچوب نظری پژوهش

در سال‌های اخیر تحقیقات مختلفی در خصوص صفات شهر مطلوب در آرا و نظریات متفکران مسلمان آغاز گردیده است. در این بین تحقیق در خصوص صفات شهر مطلوب از منظر ائمه اطهار(ع) به‌طور خاص امیرمؤمنان علی(ع) که دارای ذخایر بالقوه متعددی در راستای دستیابی به صفات محل زیست مطلوب انسان بوده، در رشته شهرسازی همچنان در ابتدای راه است. در این بین به‌طور خاص مرحوم دکتر نقی‌زاده (۱۳۹۵) در کتابی تحت عنوان شهر علوی (شهر آرمانی تحقق‌پذیر در دنیا) به موضوعات مبانی فکری، عوامل جهت‌دهنده شناخت و عمل انسان، حقوق و ارتباطات انسانی و طبیعت و محیط زندگی اشاره نموده و قبادی (۱۳۹۳) در پژوهشی تحت عنوان ویژگی‌های شهر از منظر نهج‌البلاغه تلاش نموده با مراجعه به کتاب نهج‌البلاغه و تفاسیر آن، ویژگی‌های شهر را در چهار بعد فرهنگی، اجتماعی، مدیریتی و کالبدی بازکاوی کند. سایر محققین نیز، پژوهش‌هایی پراکنده در باب دیدگاه‌های امام علی(ع) در باب شهر مطلوب داشته‌اند که هیچ یک جامعیت کافی جهت معرفی را نداشتند.

وجه تمایز پژوهش جاری با تحقیقات گذشته در آن است که جهت استخراج مطالب به نهج‌البلاغه بسنده نشده و به سایر منابع حاوی کلام امام علی(ع) نیز رجوع گردیده و علاوه بر تحلیل مستقیم از منابع کلام به فراتحلیل (ترکیب نتایج پژوهش‌های منفرد و پراکنده با یکدیگر) نیز پرداخته شده

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

است. همچنین در پژوهش جاری ابتدا مبانی کلی که در هر ساحتی از شهر مطلوب بایستی بدان توجه داشت، از منظر امیرمؤمنان علی(ع) معرفی و سپس براساس این چهارچوب به تحلیل و فراتحلیل متون موجود به‌منظور دستیابی به اصول حاکم بر ابعاد عینی و کالبدی پرداخته شده است. لازم به ذکر است که شهر مطلوب مجموعه‌ای از مفاهیم، اصول و قوانین مستقل از حوزه‌های معرفتی نبوده، بلکه بر مبنای اصول و قواعد برگرفته از برخی منابع شکل می‌گیرد (پارسانیا، ۱۳۹۰: ۱۳۱)؛ لذا دربارهٔ آرمان‌شهر دینی، باید سه امر منبع، مبنا و هدف آرمان‌شهر را قبل از ورود به مباحث دیگر از همدیگر بازشناخت. آیت‌الله جوادی آملی از فقهای برجسته عصر کنونی، از جمله محققین دینی هستند که با تأکید بر عقلانیت، به تحلیل ماهیت آرمان‌شهر پرداخته‌اند. در این بین تفاوت نگاه ایشان با سایر متفکران، در توجه ایشان به دو موضوع هدف و مبانی و چگونگی استخراج این دو از منابع حقیقی آرمان‌شهر است (صارمی و کشاورزی، ۱۴۰۰: ۱۷۸). ما در پژوهش دیگری، منابع شناخت و هشت مبنای اصلی در شهر مطلوب و درنهایت اهداف محوری و کلان نظریه شهر مطلوب را از دیدگاه امام علی(ع) استخراج نموده‌ایم که این موارد در نمودار ۱ خلاصه گردیده است. در تحقیق جاری با توجه به سه بعد اصلی شهر مطلوب، هشت مبنای معرفی شده در موضوع ابعاد عینی و کالبدی از دیدگاه امیرمؤمنان علی(ع) پی‌جویی خواهد شد.

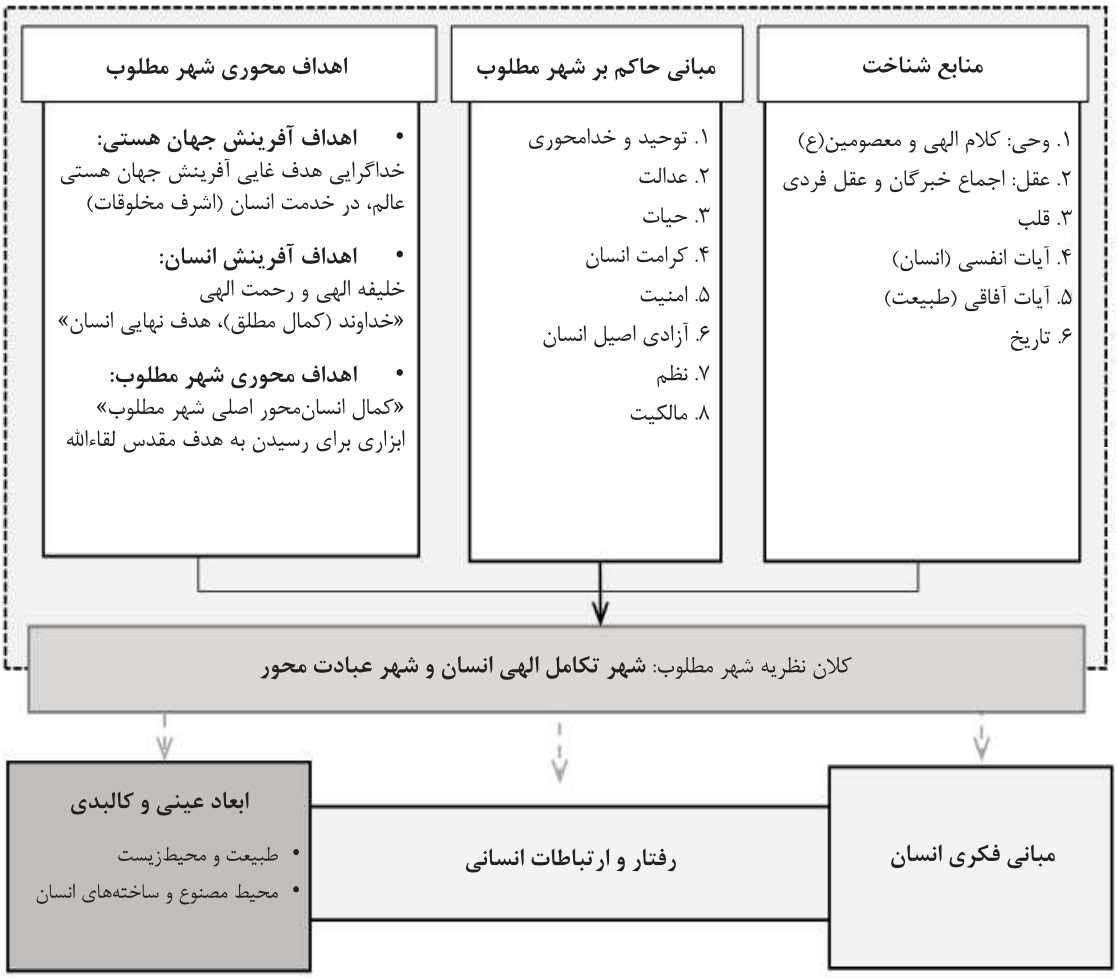

نمودار ۱- منبع، مبنا، هدف و کلان نظریه شهر مطلوب از دیدگاه امام علی(ع) (منبع: نگارندگان)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

۳-۱- ضرورت و اهمیت پژوهش

گفتار امامان معصوم(ع) برخاسته از دو معیار عقل و شرع بوده که از این دریچه می‌توان به واقعیت‌های موجود در جهان و جامعه خود نگاه کرده و ضمن مشاهده و شناخت بسیاری از حقایق، علاج دردها را در آن پیدا نمود. در واقع آثار بجا مانده از امامان معصوم(ع) همچنان حاوی نکات بسیاری بوده که از دید ما مغفول مانده است. درنهایت اهمیت توجه محققین به کلام امامان معصوم(ع) را می‌توان در سطح بین‌الملل، بیداری جوامع اسلامی و الگوگیری و مطالبه کشورهای مسلمان در راستای تمدن‌سازی اسلامی نوین، در سطح ملی، سیاست‌های کلی کشور، قوانین و برنامه‌های بالادستی در لزوم توجه به الگوی اسلامی ایرانی در شهر و شهرسازی و حرکت مجامع علمی به سمت تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و برنامه تحول در علوم‌انسانی ازیک‌طرف و عدم پاسخگویی مدل‌های عمدتاً با منشأ غربی به نیازهای بنیادین بشر، رواج الگوهای غیربومی، تقلید نابجا از دیگران، لزوم توجه به مواریث معنوی و جستجوی دلایل موفقیت و تعالی هنر دوران کهن اسلامی، لزوم بررسی کلام ائمه اطهار(ع) به‌عنوان مفسران وحی و پایه‌های توحید، لزوم مستند سخن گفتن در باب ویژگی‌ها و صفات شهر اسلامی و کمبود مدارک و تحقیقات گذشته در باب کلام امامان معصوم(ع) در راستای استخراج ویژگی‌های شهر مطلوب، از طرف دیگر خلاصه نمود.

در تحقیق جاری هدف آن است که از ابعاد سه‌گانه شهر مطلوب یعنی مبانی فکری، ارتباطات انسانی و ابعاد کالبدی به‌طور خاص به موضوع ابعاد عینی و کالبدی پرداخته شده و در این راستا براساس هشت مبنای معرفی شده حاکم در تمامی ابعاد شهر مطلوب، اصول حاکم بر ابعاد عینی و کالبدی ذیل این هشت مبنا از دیدگاه امام علی(ع) پی گرفته شود.

۲- بحث و یافته‌های پژوهش

کالبد شهر متأثر از دو عامل انسان و شیوه‌های رفتاری و ارتباطی او به اضافه شرایط خاص طبیعی - محیطی، اقتصادی، فنی، علمی و هنری بوده (نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۴۵) و وجه کالبدی جامعه شهری به‌طورکلی، به بستر طبیعی جغرافیایی، اقلیمی، محیطی، زمین‌ساختی، ساختمانی و معابر شهری مربوط می‌شود (قبادی، ۱۳۹۳: ۱۰۷). مهم‌ترین مؤلفه‌های بعد کالبدی جامعه شهری که در نهج‌البلاغه از آن سخن به میان آمده است در ادامه پی گرفته خواهد شد. ابتدا به موضوع طبیعت پرداخته شده که در این راستا موضوعات ویژگی‌های طبیعی شهر مطلوب، سپس موضوعات حقوق طبیعت و اصول حاکم بر روابط انسان با طبیعت توضیح داده خواهد شد. درنهایت موضوع محیط مصنوع و ساخته‌های انسان براساس هشت مبنای معرفی شده در چهارچوب نظری در کلام امام علی(ع) موردبررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۲- طبیعت

۱-۱-۲- ویژگی‌های طبیعی در شهر مطلوب

شهر، بدون طبیعت پا نمی‌گیرد و اگر در نبود طبیعت شکل بگیرد، بی‌روح، کریه منظر و خشن خواهد بود. ویژگی‌های خاص یک شهر از منظر طبیعی می‌تواند امتیازهایی به آن بدهد که آن شهر را بر دیگر شهرها برتری ببخشد. همچنین در درآمیختگی محیط طبیعی با محیط کالبدی شهر، سرمایه‌ای وجود دارد که حفظ و بهره‌برداری از آن همچون سایر سرمایه‌ها و ارزش‌های جامعه شهری خواست همگان است (قبادی، ۱۳۹۳: ۱۰۹). امام علی(ع) در خطبه ۱۴ و ۱۹۲ نهج‌البلاغه درباره سختی و مشقت دستیابی به کعبه و موقعیت طبیعی آن و در ارتباط با برترین سرزمین‌ها از منظر طبیعی و همچنین خطاب به مردم بصره در نکوهش شرایط طبیعی این شهر و تأثیر آن بر وضعیت روانی اهل بصره به مواردی اشاره می‌فرمایند که از این سخنان می‌توان ویژگی‌های طبیعی جایگاه مطلوب برای سکونت را شناسایی نمود (جدول ۱).

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

جدول ۱- ویژگی‌های طبیعی شهر و محیط مطلوب در کلام امام علی(ع) (مأخذ: نهج‌البلاغه؛ اسماعیل پور و سلیمانی، ۱۴۰۰؛ عماد و سنایی راد، ۱۳۸۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶)

• قرارگیری در بستر سبز میان باغ‌ها، بستان‌ها و جویبارها، • قرارگیری در بستر دشت‌های پهن و هموار و مسطح بودن • برخورداری از فضای سبز مناسب و درختان انبوه و متصل • نزدیکی به مراکز تولید میوه • پیوستگی و نزدیکی شهرها و قریه‌ها و آبادی‌ها	• برخورداری از چشم‌انداز و مناظر زیبا، دلپذیر و چشم‌نواز • شادی‌آفرینی و نشاط‌بخشی • برخورداری از منابع فراوان آب و چشمه‌های جاری • برخورداری از خاک خوش‌بو و بنا نشدن در محیط بدبو • وجود راه‌ها و جاده‌های آباد

جدول ۲- حقوق طبیعت در کلام امام علی(ع) (مأخذ: نهج‌البلاغه؛ اصغری و همکاران، ۱۴۰۰؛ خاک‌زند، ۱۳۹۴؛ رضایی، ۱۳۸۹؛ صیادی، ۱۳۹۸؛ فراهانی فرد و فراهانی فرد، ۱۳۹۲؛ مرتضی، ۱۳۹۵)

حقوق	توضیح
حفظ طبیعت (مسئولیت در قبال حفاظت و جلوگیری از ویرانی طبیعت)	خداوند حفیظ است و تمام هستی در حوزه حفاظت خداوند قرار دارد[۱]. امام علی(ع) می‌فرمایند: «کمترین حقی که خدا بر شما دارد این است که با استمداد از نعمت‌هایش او را معصیت نکنید[۲]». نابودی و تخریب و آلودگی محیط‌زیست نیز با استفاده از نعمت‌های خداوند صورت می‌گیرد و ازاین‌رو هرگونه رفتاری که منجر به تخریب در محیط‌زیست شود، نهی گردیده است.
ارتقای طبیعت (آبادانی زمین و احیای طبیعت و عناصر آن)	حضرت امیر(ع) فلسفه هبوط آدم را آبادانی زمین معرفی نموده‌اند: «... پس از توبه او را از بهشت به زمین فرستاد تا با نسل خود زمین را آباد سازد ...[۳]». همچنین در اهمیت زراعت به‌عنوان یکی از مصادیق آبادانی زمین، همین بس که امیرمؤمنان علی(ع) می‌فرمایند: «هر کس آب‌وخاکی داشته باشد و بااین‌حال فقیر باشد، خدا او را از رحمت خویش دور کند[۴]» و در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه خطاب به مالک‌اشتر می‌فرمایند: «اهتمام تو به آباد نمودن زمین بیشتر از همت گماردن تو به جمع درآمد باشد».
عدالت در برخورد با طبیعت (احترام به طبیعت)	توجه امام علی(ع) به جزئیات موجودات و دقّت ایشان در توصیف موجودات و تشریح ساختمان بدن ریزترین آن‌ها، اهمیت این موجودات جهان خلقت را می‌رساند تا بشر هم از زیبایی و دستاوردهای آن‌ها سود ببرد و هم به تأمل و تفکر در آفرینش فرو رود و هم از آن‌ها به‌طور معتدل و منطقی بهره‌برداری کند. با توجه به اهمیت موجودات در جهان هستی و ازآنجاکه مخلوق و مصنوع خداوند هستند و همچنین به دلیل ارتباطی که با او دارند، امام(ع) آنان را دارای ارزش و شایسته توجه اخلاقی دانسته که بایستی موردتوجه و مهرورزی انسان قرار گیرند.
حقوق حیوانات	در دهه‌های اخیر، توجه جوامع به این مطلب جلب شده که فقط انسان‌ها از حقوق مختلف برخوردار نیستند؛ بلکه تمام آنچه روی زمین وجود دارد نیز دارای حقوق هستند. امام علی(ع) در خطبه ۱۶۷ نهج‌البلاغه، می‌فرمایند به شما مسئولیت داده شد و حتی راجع به حیوانات مورد بازخواست الهی قرار خواهید گرفت. حیوانات از مهم‌ترین اجزای زیست‌بوم‌اند. امام(ع) در سخنان مختلفی به حق حیات و بسیاری نکات دیگر از جمله رعایت احساسات حیوانات اشاره فرموده‌اند.

۱. ﴿... ان رَبِّی عَلیٰ کلِ شَیءٍ حَفیظ﴾ (هود/۵۷)
۲. «أَقَلُّ مَا یلْزَمُکُمْ للَّه أَلاَّ تَسْتَعِینُوا بِنِعَمِه عَلَی مَعَاصِیه» (حکمت/۳۳۰)
۳. «... فَأَهْبَطَهُ بَعْدَ التَّوْبَهِ لِیعْمُرَ أَرْضَهُ بِنَسْلِه» (خطبه/۱۹)
۴. «مَنْ وَجَدَ مَاءً وَ تُرَاباً ثُمَّ افْتَقَرَ فَأَبْعَدَهُ اللَّه» (مجلسی، ۸۶۳۱: ۵۶/۰۰۱)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

۲-۱-۲- حقوق طبیعت

نه‌تنها حقوق انسان‌ها بر هم دوطرفه است؛ بلکه تا آنجا که شعاع بهره‌برداری انسان از هستی امتداد دارد، دایره تکلیف او هم وسعت دارد. امام علی(ع) در خطبه‌ای که در روزهای ابتدایی خلافت خود ایراد کردند، پس از سفارش به شهرها و ساکنین آن، به درختان و حیوانات نیز اشاره می‌فرمایند: «تقوای الهی پیشه کنید، هم در مورد بندگان خدا، هم شهر و آبادی‌ها؛ چرا که شما [در برابر همه این‌ها] حتی سرزمین‌ها و چهارپایان مسئول هستید[۱]». در سیره امام علی(ع) حقوق گیاهان، محیط‌زیست و حتی حیوانات کوچک و حشرات نیز موردتوجه قرار گرفته و از تعدی به همه موجودات نهی شده است. قرآن کریم نشانه حکومت ستمگران را از بین بردن محیط‌زیست معرفی می‌کند: «و هنگامی که قدرت و حکومتی یابد، می‌کوشد که در زمین فساد و تباهی به بار آورد و زراعت و نسل را نابود کند و خدا فساد و تباهی را دوست ندارد[۲]»؛ لذا امام علی(ع) می‌فرمایند: «برای هر جانداری قوتی هست و هر دانه‌ای خورنده‌ای دارد[۳]»؛ فلذا اگر میان جاندار و قوتش یا میان دانه و خورنده‌اش مانعی ایجاد شد، به حیات آن موجود صدمه وارد شده و براساس موازین عدالت، ستمی صورت گرفته و از همین روست که امام علی(ع) می‌فرمایند: «به خدا سوگند، اگر هفت‌اقلیم را با آنچه در زیر آسمان‌هاست به من دهند تا خدا را نافرمانی کنم که پوست جوی را از مورچه‌ای ناروا بگیرم، چنین نخواهم کرد[۴]» (رحیمی و قنبری‌نیک، ۱۳۹۶: ۴۲ و ۴۳).

مکتب اسلام به تمام ابعاد زندگی انسان، اعم از جسمی و روحی توجه کامل داشته؛ چراکه محیط پاک و سالم بستر رشد این دو بعد وجودی انسان است. همچنین به‌طورکلی انسان از هر چه بهره‌مند است نسبت به آن تکلیف دارد از همین رو است که طبق آموزه‌های دینی، حفاظت از محیط‌زیست علاوه بر یک حق همگانی، تکلیفی عمومی بوده که برعهده بندگان خدا قرار داده شده است (صیادی، ۱۳۹۸: ۱۳). حقی که زمین به بشر دارد این است که آباد شود و در آن زراعت شود و هیچ‌گاه مخروبه و بایر نماند. گذشته از حقوق محیط‌زیست، انسان‌ها نسبت به رعایت و محافظت از حیوانات نیز تکالیفی دارند.

به این ترتیب انسان مجاز به هر نوع رفتار و بهره‌برداری و تخریب طبیعت نبوده و بایستی ضمن رعایت حقوق طبیعت و عناصر و اجزای آن به بهره‌برداری مشروع و مجاز از آن‌ها بپردازد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۶۳). از همین رو است که می‌توان بیان داشت نسخه اسلامی توسعه پایدار با توجه به جهان‌بینی اسلامی در مورد رابطه انسان با طبیعت و نحوه بهره‌گیری از آن، بسیار کامل‌تر و پرمحتواتر و همه‌جانبه‌تر از نسخه غربی توسعه پایدار است (نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۵). مهم‌ترین حقوق طبیعت در کلام امام علی(ع) شامل حفظ و ارتقای طبیعت و عدالت در برخورد با طبیعت و حقوق حیوانات به‌طور خاص می‌باشد (جدول ۲).

۳-۱-۲- اصول حاکم بر روابط انسان با طبیعت

خداوند متعال در قرآن کریم یکجا خلقت انسان را به خاک نسبت داده[۵] و در آیه دیگری خلقت انسان را به روح خود نسبت می‌دهد[۶]. در واقع همان‌گونه که حکمای اسلامی گفته‌اند، انسان به‌تنهایی جهانی کوچک بوده و تمام مراتب وجود در خلقت او موجود است. امام علی(ع)، رابطه خداوند با پدیدارها و عناصر طبیعت را این‌گونه بیان می‌فرمایند: «خداوند درون اشیا است و با آن‌ها یکی است و بیرون از آن‌ها است و از آن‌ها جدا نیست[۷]». از این‌روست که رابطه نفس روحانی انسان با سایر عناصر وجودی او می‌تواند به اذن الهی مانند رابطه حضرت حق با پدیدارها باشد. بعد روحی انسان در دیگر نفوس او حضور دارد؛ اما با آن‌ها یکی نیست و بیرون از آن‌ها است؛ اما از آن‌ها جدا نیست. بر این اساس می‌توان گفت رابطه انسان با طبیعت در واقع رابطه بعد روحی انسان با سایر ابعاد و عناصر وجودی خود است؛ لذا رابطه انسان با عناصر طبیعت در واقع روند خودآگاهی انسان را تسهیل و سیر تکاملی انسان را ممکن می‌سازد. به همین تعبیر درک قوانین حاکم بر طبیعت، به معنای درک قوانین حاکم بر عناصر وجودی خود و احترام و آبادانی طبیعت، یعنی احترام به خود و آبادانی عناصر وجودی خود و بی‌توجهی و تخریب آن‌ها به معنای بی‌توجهی و تخریب وجود خود است (نقره‌کار، ۱۳۸۹: ۲۳۰). با توجه به گستردگی اصول حاکم بر روابط انسان با طبیعت، در ادامه برخی از مهم‌ترین اصول حاکم در کلام امام علی(ع) ارایه گردیده است (جدول ۳).

---

۱. «اتَّقُوا اللَّهَ فِی عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبَهَائِمِ» (خطبه/۱۶۷)

۲. ﴿وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي ٱلْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ ٱلْحَرْثَ وَٱلنَّسْلَ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ﴾ (بقره/۲۰۵)

۳. «وَ لِكُلِّ ذِی رَمَقٍ قُوتٌ وَ لِكُلِّ حَبَّةٍ آكِلٌ» (مجلسی، ۱۳۶۸: ۲۶۳/۶۸)

۴. «وَ اللَّهِ لَوْ أُعْطِيتُ الْأَقَالِيمَ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ أَفْلَاكِهَا عَلَى ان أَعْصِيَ اللَّهَ فِی نَمْلَةٍ أَسْلُبُهَا جُلْبَ شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتُهُ» (خطبه/۲۲۴)

۵. ﴿هُوَ ٱلَّذِي خَلَقَكُم مِّن طِينٍ ...﴾ (انعام/۲)

۶. ﴿ فَإِذَا سَوَّيْتُهُۥ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي ...﴾ (ص/۲۷)

۷. «مَعَ كُلِّ شَیءٍ لَا بِمُقَارَنَةٍ وَ غَيرُ كُلِّ شَیءٍ لَا بِمُزَايَلَةٍ» (خطبه/۱)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

جدول ۳- اصول حاکم بر روابط انسان با طبیعت در کلام امام علی(ع) (مأخذ: نهج‌البلاغه؛ اسکندری، ۱۳۹۹؛ جعفری، ۱۳۹۷؛ داودی و وجدانی، ۱۳۹۶؛ شاه ولی و قاسمی، ۱۳۹۶؛ صدری‌فر و مولوی، ۱۳۹۹؛ صیادی اناری، ۱۳۹۸؛ قرائتی، ۱۳۹۳)

اصول	توضیح
- نگرش توحیدی به جهان هستی - خدامحور بودن اخلاق زیست‌محیطی - مبنا بودن خداوند در روابط انسان و طبیعت - توجه به ابعاد معنوی طبیعت	براساس بیانات امام علی(ع)، اخلاق زیست‌محیطی، اخلاقی خدامحور بوده که در این دیدگاه خداوند، خالق، مالک و حافظ زمین است؛ بنابراین صیانت از طبیعت، صیانت از مایملک خداوند است. در این دیدگاه، استفاده از پدیده‌های طبیعی براساس نیاز، جایز و استفاده نابجا ممنوع گردیده است. از جنبه‌های دیگر نگرش توحیدی به طبیعت، غرق نشدن در مظاهر مادی و توجه به بعد معنوی که در باطن جهان و محیط‌زیست قرار دارد.
- لزوم ارتباط با طبیعت - طبیعت راهنمای انسان - طبیعت محل شناخت و هدایت	امام(ع) در نهج‌البلاغه طبیعت را راهنمای انسان معرفی نموده‌اند. ایشان شگفتی‌های آفرینش آسمان، زمین، دریا و اختلاف شب و روز و تفاوت انسان‌ها در رنگ و نژاد و زبان را متذکر شده و بیان می‌دارند که جملگی آن‌ها حکایت از قدرت، علم و تدبیر خالق هستی دارد که هر انسان حقیقت‌طلب را به وجود آفریننده یکتا که مظهر کامل حق و حقیقت است، رهنمون می‌سازد.
- حفظ و نگهداری و آبادانی طبیعت به‌عنوان یک وظیفه	از دیدگاه امام(ع) تخریب منابع طبیعی انعکاسی از فراموش کردن خداوند و به‌تبع آن فراموش کردن نفس واقعی خویش بوده؛ فلذا آباد کردن محیط طبیعی و حفظ و نگهداری و توسعه و آبادانی عناصر آن و جلوگیری از آلودگی و تخریب آن‌ها وظیفه‌ای همگانی خواهد بود.
- لزوم شکرگزاری نعمت - تأثیر اعمال انسان‌ها بر سلب رحمت	همه آنچه در طبیعت و روی زمین وجود دارد، نعمت‌های خداوند بوده و تخریب و نابودی آن خود ناسپاسی و کفران نعمت الهی است. امام علی(ع) گناهان و اعمال خلاف فرامین الهی انسان را در سلب رحمت پروردگار نسبت به بندگان مؤثر دانسته‌اند[۱].
- امنیت طبیعت از آسیب انسان - عدم افساد انسان در طبیعت	از دیدگاه امام علی(ع) عوامل نابودکننده طبیعت، خواسته‌هایی است که از هواها و غرض‌های افراد سرچشمه می‌گیرد و ریشه‌ای در سنت‌های الهی و قوانین حاکم بر جهان‌آفرینش ندارد. به بیان امام(ع) نابودی طبیعت به‌منزله فساد فی‌الارض خواهد بود.
- تأثیر طبیعت بر جسم و روان انسان - طبیعت حیات‌بخش و مایه سلامتی انسان	امام علی(ع) در سخنان مختلفی به تأثیر طبیعت بر جسم و روان انسان تأکید نموده‌اند. از آن جمله تأثیر محیط بر خلق‌وخوی اهالی بصره و رفتارهای ناپسند اعراب قبل از اسلام است. امام علی(ع) در باب تأثیر طبیعت بر سلامتی انسان، می‌فرمایند: «پرهیز از قطع درختان سرسبز بر طول عمر انسان می‌افزاید[۲]». همچنین امام(ع) در حکمتی دیگری می‌فرمایند: «... نگاه کردن به سبزه، درمان‌کننده و نشاط‌آور است[۳]».
- تعادل در نحوه استفاده از منابع طبیعی - بهره‌برداری از طبیعت حق همگان	امام علی(ع) رفاه و آسایش واقعی انسان را در اعتدال و میانه‌روی و به‌اندازه مصرف کردن دانسته و خطاب به فرزندشان می‌فرمایند: «ای پسرم، در معیشت و عبادت میانه‌رو باش[۴]». امام(ع) همچنین بر رعایت رفتار عادلانه و توجه و اهتمام به زیست‌بوم‌ها به‌طور ویژه تأکید نموده و راهکارهای عینی استفاده درست از موهبت‌های الهی را پیش روی همه انسان‌ها قرار می‌دهند.
- توجه به امانت‌دار بودن انسان در طبیعت - دوری از اسراف و کفران	در دیدگاه امام علی(ع) انسان خلیفه، بنده و امانت‌دار خداوند است نه قیم مطلق طبیعت که به‌دلخواه در آن تصرف کند؛ فلذا افعال انسان به‌عنوان جانشین خداوند در زمین بایستی متناسب با صفات فعل الهی باشد. از همین روست که در سخنان امام(ع) هر جا سخن از استفاده و برخورداری از مواهب طبیعی بوده، به دنبال آن روش صحیح برخورد با زیست‌بوم‌ها و میزان و حدومرز و چگونگی استفاده از آن‌ها بیان شده است.
- توجه به ویژگی ساعات مختلف روز - شب مایه آرامش	امام علی(ع) می‌فرمایند: «... و [خداوند] خورشید آسمان را نشانهٔ روشنی‌بخش روز و ماه را نوری کم‌رنگ برای (زدودن شدت تیرگی) شب‌ها قرار داد ...[۵]». امام(ع) در نامه ۱۲ نهج‌البلاغه روشنایی روز را جهت تلاش و فعالیت و تاریکی شب را جهت آرامش و راحتی بیان می‌فرمایند.

۱. «أَلَّا تُؤَاخِذَنَا بِأَعْمَالِنَا وَ لَا تَأْخُذَنَا بِذُنُوبِنَا وَ أَنْشُرْ عَلَيْنَا رَحْمَتَكَ بِالسَّحَابِ الْمُنْبَعِقِ وَ الرَّبِيعِ الْمُغْدِقِ وَ النَّبَاتِ الْمُونِقِ سَحًّا وَابِلًا» (خطبه/۵۱۱)
۲. «وَ مِمَّا يَزِيدُ فِي الْعُمُرِ ... انِ يحْتَرَزَ عَنْ قَطْعِ الْأَشْجَارِ الرَّطْبَةِ» (مجلسی، ۸۶۳۱: ۹۱۳/۳۷)
۳. «... اَلنَّظَرُ إِلَى الْخُضْرَةِ نُشْرَةٌ» (حکمت/۰۰۴)
۴. «وَ اقْتَصِدْ يا بُنَيَّ فِي مَعِيشَتِكَ وَ اقْتَصِدْ فِي عِبَادَتِكَ» (مجلسی، ۸۶۳۱: ۴۱۲/۸۶)
۵. «... وَ جَعَلَ شَمْسَهَا آيَةً مُبْصِرَةً لِنَهَارِهَا وَ قَمَرَهَا آيَةً مَمْحُوَّةً مِنْ لَيْلِهَا ...» (خطبه/۱۹)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

۲-۲- محیط مصنوع و ساخته‌های انسان

محیط مصنوعی یا انسان‌ساخت، به محیطی گفته می‌شود که توسط انسان ساخته و در واقع محیط زاییده تفکر و اندیشه انسان است. شهرها با تمام اجزای آن، محیط مصنوعی را تشکیل می‌دهند. خانه‌ها، مدرسه‌ها، راه‌ها و ... اجزای این محیط‌زیست محسوب می‌شوند (صیادی، ۱۳۹۸: ۲۳). امام علی(ع) در کنار توصیه به حقوق انسانی بندگان خداوند، به رعایت حقوق شهرها نیز به‌طور جد تأکید می‌نمایند: «تقوا پیشه کنید، زیر شما در پیشگاه خداوند، مسئول بندگان خدا و شهرها هستید...[1]». این بیان به لزوم اندیشیده عمل کردن در ساخت شهرها و مراقبت از این ساخته انسان تأکید می‌کند.

فضای مطلوب شهر در ظاهر و باطن می‌تواند قابلیت‌هایی متناظر با مراتب وجودی نفس انسان (نامی نباتی، حسی حیوانی، ناطقه قدسی و ملکه الهی) و مراتب هستی داشته باشد و به انسان کمک نماید تا با استفاده از ظرفیت مراتب ادراکی خود (حس، خیال، عقل، شهود) ادراک مناسبی از هستی پیدا نماید و بستر پاسخگویی به نیازهای مراتب چهارگانه نفس خود را متناسب با مقتضیات زمانی و مکانی فراهم آورد؛ لذا هر اثر انسانی؛ مانند هر مخلوق دیگری، دارای ارزشی وجودی بوده و هراندازه بستر مناسب‌تری برای کمک به انسان در شناخت خود و هستی و ارتباط با حضرت حق فراهم آورد و زمینه رشد و تعالی انسان را برای رسیدن به مقام انسان کامل و ارتباط حداکثری با هستی مهیا نماید، دارای ارزش و مرتبه وجودی بالاتری است (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۶ و ۲۷). در ادامه براساس هشت مبنا و اصول در نگاه به شهر مطلوب که از کلام امام علی(ع) شناسایی شده بود، به محیط کالبدی نگریسته شده و مهم‌ترین نکات موردتوجه ارائه خواهد گردید.

۲-۲-۱- توحید و خدامحوری در ابعاد کالبدی

شهرسازی اصیل اسلامی، یکی از ثمرات تمدن توحیدی بوده که مبتنی بر توحید و ایمان به خدای متعال و تولید علوم متناسب با حقیقت ایمان برای رسیدن به حداکثر قرب به خدای متعال شکل گرفته است. در نظام تعالی محور، جایگاه مادیات، جایگاه ابزار و وسایل نیل به‌سوی تکامل است نه هدف و غایت تکامل؛ زیرا غایت، رسیدن به سعادت و قرب الهی است که مادیات صرفاً می‌تواند ابزار آن باشد (رئیسی، ۱۳۹۷: ۳۵۸ و ۳۶۳). به بیان دیگر همان‌گونه که وجه تمایز دین مبین اسلام با سایر ادیان در توحید می‌باشد این وجه تمایز در بنا و کالبد شهری هم معنای مشهودی پیدا می‌کند.

نتایج بررسی نگارندگان نشان می‌دهد که مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی در باب توحید و خدامحوری در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد شامل لزوم توجه دادن به خداوند متعال به‌عنوان محور اصلی، لزوم بزرگ جلوه دادن شعائر الهی، تأکید بر بالاتر رفتن از عالم محسوسات و خواسته‌های طبیعی، توجه به زیبایی‌های معنوی و اولویت آن بر زیبایی‌های مادی، لزوم متذکر بودن فضاهای شهری، لزوم یادآوری و تذکر مرگ، سادگی بهترین بستر توجه به معنویت، تزیینات در راستای توجه دادن به عالم معنا و ادراکات ملکوتی، لزوم توجه به دووجهی بودن و ظاهر و باطن داشتن اشیا، تأثیر ظاهر از باطن و بالعکس، اصالت انسان و نیازهای مادی و معنوی او، عدم اصالت مستقیم فرم و کالبد به‌تنهایی، لزوم تأمین بستر تعالی معنوی، توجه به ساحت‌های مختلف حیات، توجه به مجموع نیازهای مادی و معنوی می‌شود (اسماعیلی، ۱۳۹۶؛ اکبری، ۱۳۹۵؛ بخت نما، ۱۳۹۴؛ بمانیان، ۱۳۸۶؛ جعفری ۱۳۹۷؛ جعفری، ۱۳۸۶؛ جعیط، ۱۳۷۲؛ جمالی‌نژاد، ۱۳۹۳؛ رئیسی، ۱۳۹۷؛ رفیعیان، ۱۳۹۴؛ روح بخش، ۱۳۹۰؛ صارمی، ۱۳۸۷؛ عبداللهی و حاجی مقصودی، ۱۳۹۵؛ قرائتی، ۱۳۹۳؛ کهن‌ترابی، ۱۳۹۹؛ نجفی، ۱۳۹۹؛ نقره‌کار ۱۳۹۳؛ نقی‌زاده، ۱۳۹۵؛ نوری همدانی، ۱۳۶۱).

۲-۲-۲- عدالت در ابعاد کالبدی

یکی از بارزترین ویژگی‌های فعل الهی، عدالت بوده و منشأ عدالت مدنظر حضرت علی(ع) به حقوق الهی همه انسان‌ها باز گشته و معیارهای دیگر نظیر قراردادهای اجتماعی نمی‌تواند جای آن را بگیرد (کاظمی، ۱۳۹۶: ۱۲۴). اصل عدالت به معنای، قرار دادن هر چیز در جای مناسب خود[2]، مهم‌ترین اصل حاکم بر هنر معماری آفرینش بوده و بر همه پدیدارهای هستی حاکم است (نقره‌کار، ۱۳۹۳: ۵۹). در رأس ویژگی‌هایی که امام علی(ع) برای جامعه و محیط مطلوب بیان می‌دارند عدل است که نه‌تنها بر تنظیم روابط اجتماعی؛ بلکه بر شکل‌گیری محیط نیز تأثیر بسیاری خواهد داشت: «با هیچ‌چیز مانند عدالت، شهرها آباد نگردیده است[3]» (امین زاده و نقی‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۲) امام(ع) محبوب‌ترین کارها نزد حاکم را عدالت[4] و آن را مایه روشنی چشم زمامداران معرفی می‌کنند[5] (انواری، ۱۳۹۴: ۶۴ و ۱۲۰). از دیدگاه امام علی(ع) آن اصلی که می‌تواند تعادل اجتماع را حفظ کند و همه را راضی نگه دارد و به پیکر اجتماع سلامت و به روح اجتماع آرامش بدهد، عدالت

---

۱. «اِتَّقُوا اللَّهَ فِی عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ ...» (خطبه/۷۶۱)

۲. «اَلْعَدْلُ یضَعُ اَلْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا ...» (حکمت/۷۳۴)

۳. «ما عُمِّرَتِ البُلدانُ بِمِثلِ العَدلِ» (آمدی، ۱۴۱۰، ۸۸۶، حدیث ۱۹)

۴. «وَ لْیکُنْ أَحَبَّ اَلْأُمُورِ إِلَیکَ أَوْسَطُهَا فِی اَلْحَقِّ وَ أَعَمُّهَا فِی اَلْعَدْلِ...» (نامه/۳۵)

۵. «إِنَّ أَفْضَلَ قُرَّةِ عَیْنِ اَلْوُلَاةِ اِسْتِقَامَةُ اَلْعَدْلِ فِی اَلْبِلَادِ» (نامه/۳۵)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

است. عدالت بزرگراهی است که همه را می‌تواند در خود بگنجاند و بدون مشکلی عبور دهد، اما ظلم و جور کوره راهی است که حتی فرد ستمگر را به مقصد نمی‌رساند[۱] (مطهری، ۱۳۷۹: ۱۱۳).

مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی در باب عدالت در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد شامل لزوم توجه به قوا و نیازهای مختلف انسان در محیط، لزوم توجه توأم به نیازهای معنوی و مادی انسان، اولویت نیازهای معنوی بر مادی، اعتدال و میانه‌روی در بهره‌برداری از طبیعت، تعادل در ایجاد انواع آلودگی‌های محیطی، تقسیم عادلانه امکانات، عدم انحصار امور ستوده شده به افرادی اندک، پرهیز از امتیازدهی ویژه و حبس امکانات، مبارزه با احتکار و انحصارطلبی، اجتناب از قطب‌بندی شهر، حفظ توازن و تناسب محیط شهری، تساوی شهروندان در بهره‌برداری از حداقل امکانات، عدم تبعیض در دسترسی به خدمات، رد حاکمیت رخوت، تنبلی و بی‌مسئولیتی، لزوم توجه خاص به اقشار ضعیف و مستضعفان در توزیع امکانات، اعتبار نابرابری در توزیع به نفع محرومان و نابرابری به نفع توده‌ها در مقایسه با خواص، کفایت و کفاف در ساخت‌وساز، عدم خلقت به بطالت، ممنوعیت شرک (بت‌سازی و بت‌پرستی)، عدم اسراف و لزوم مصرف بهینه، پاسخ به نیازها با کاربری‌های متناسب آن، مکان‌یابی نیازها در مکان مناسب، تأکید بر تعادل رفتاری و لزوم ایجاد فضاهای فراغتی و تفریحی، ممنوع بودن استثمار، رعایت برابری و مساوات بین شهروندان، لزوم توجه به تفاوت‌های جسمی و روحی در بین مردان و زنان می‌شود (امین زاده و نقی‌زاده، ۱۳۸۱؛ ثقفی، ۱۳۷۴؛ داداش‌پور و همکاران ۱۳۹۴؛ دشتی، ۱۳۹۹؛ دشتی، ۱۳۹۰؛ رئیسی، ۱۳۹۷؛ رحیمی و نقی‌زاده، ۱۳۹۵؛ سبحانی تبریزی، ۱۴۳۹؛ سعد ۱۳۹۹؛ صدری‌فر و مولوی، ۱۳۹۹؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۹۳؛ قرائتی، ۱۳۹۳؛ کاظمی، ۱۳۹۶؛ گندمی، ۱۳۹۵؛ مولائی ۱۳۹۸؛ ناظریان، ۱۳۹۸؛ نجفی، ۱۳۹۹).

۳-۲-۲- حیات در ابعاد کالبدی

حیات واقعی در دیدگاه امام علی(ع) موقوف به درک مبدأ حیات است. ایشان می‌فرمایند: «اگر ندانی از کجا آمده‌ای هرگز نخواهی دانست که به کجا می‌روی[۲]». به‌طورکلی حیات به معنای تعامل با پدیده‌های پیرامون و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری از آن‌ها است. هر چه تأثیرگذاری بیشتر باشد حیات از رتبه بالاتری برخوردار خواهد بود. بالاترین رتبه حیات از آن خداوند بوده، زیرا همه تأثیرها برگشت به او داشته و هیچ‌چیز در او تأثیر نمی‌گذارد. حال اگر هر موجودی که طبق اذن خداوند از تأثیرگذاری بیشتری در جهان هستی برخوردار باشد، مرتبه حیات او بالاتر بوده و به همین میزان دارای مرگ کمتری است. مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی در باب حیات در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد شامل لزوم تجلی همه اسماء الهی در آثار انسانی، لزوم توجه به روح و روان انسان و نیازمندی‌های آن، تأکید بر تفریحات سالم، آبادانی و اصلاح زمین، کمال‌گرایی و رشد در مقابل ثبات و بی‌تحرکی (مرگ)، تأمین رفاه در ابعاد کالبدی، تأکید بر فضاهای جمعی و ارتباطات اجتماعی، تأکید بر محله محوری، توجه به فضای آموزشی و کتابخانه، آب مایه حیات و زنده شدن شهر، لزوم دقت در ساخت‌وساز، اهمیت رفع آلودگی‌های بصری، توجه به پاکی از آلودگی‌های مادی و معنوی، پیوند با طبیعت و طبیعت‌گرایی در ساخت‌وسازها، توجه به زیبایی و زیباسازی، دوری از زاهدمآبی افراطی و دوری از رهبانیت، دوری از افراط‌وتفریط، توجه و تأکید بر آرایه‌های الهی، لزوم رشد یک کاربری در دوران پس از بهره‌برداری، دوری از بخل در ساخت‌وسازها، لزوم حفظ میراث و آثار گذشتگان، لزوم حفظ ارتباط با گذشته، لزوم تأمین شغل و محل اشتغال، لزوم مشارکت در تأمین نیازهای جمعی، توجه به رنگ‌ها، چندمنظوره پیش‌بینی کردن مکان‌های عمومی، آراستگی و بوی خوش می‌باشد (ابراهیمی، ۱۳۹۵؛ اسماعیل پور و سلیمانی، ۱۴۰۰؛ اسماعیلی، ۱۳۹۶؛ انواری ۱۳۹۴؛ بمانیان و شهیدی، ۱۳۸۸؛ تاجدینی، ۱۳۹۴؛ حجتی کرمانی، ۱۳۹۷؛ خاکرند، ۱۳۹۲؛ دشتی، ۱۳۹۱؛ رئیسی، ۱۳۹۷؛ شبانی، ۱۳۹۷؛ صارمی، ۱۳۸۷؛ صیادی ۱۳۹۸؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۹۳؛ کاظمی، ۱۳۹۶؛ مرتضی ۱۳۹۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶؛ نقره‌کار، ۱۳۹۶).

۴-۲-۲-کرامت انسانی در ابعاد کالبدی

اگرچه انسان کریم در کلام امام علی(ع) دارای نشانه‌هایی است که از آن جمله حقیر بودن شهوات در نزد او، شکیبایی، رازداری اسرار مردم و تقوا است (تاجدینی، ۱۳۹۴: ۸۷)؛ اما به‌طورکلی فارغ از هر پیش‌زمینه‌ای، انسان در نزد پروردگار، موجودی گرامی بوده[۳] و این انسان گرامی، شایسته زندگی پاک، هوای سالم، آب گوارا و زمین حاصلخیز است. امام علی(ع) به رفاه عمومی توجهی تام داشتند و عمران و آبادانی سرزمین‌ها و تأمین شرافتمندانه و کرامت‌مدارانه مردم را از اهداف حکومت خود می‌دانستند. از همین روست که در راه فقرزدایی و تأمین معیشتی، گام‌هایی جدی برداشتند (کاظمی، ۱۳۹۶: ۱۳۹). مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی

۱. «... فَإِنَّ فِی الْعَدْلِ سَعَةً وَ مَنْ ضَاقَ عَلَیْهِ الْعَدْلُ فَالْجَوْرُ عَلَیْهِ أَضْیَقُ» (خطبه/۵۱)

۲. «اِنْ لَمْ تَعْلَمْ مِنْ اَینَ جِئْتَ لَمْ تَعْلَمْ اِلی اَینَ تَذْهَبُ» (ابن ابی الحدید، ۴۰۴۱: ۲۹۲/۰۲)

۳. ﴿وَلَقَد کَرَّمنَا بَنِیٓ ءَادَمَ ...﴾ (اسراء/۰۷)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

در باب کرامت انسان در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد شامل لزوم توجه به تمام مراتب نفوس انسان، سهولت و دوری از سختی، نفی افکار و عقاید باطل و خرافی، رفع فقر و برخورداری تمامی افراد جامعه از حداقل امکانات، توجه به اقشار خاص از جمله معلولین، کودکان سالمندان و پیروان سایر ادیان و احترام به آنان، عدم تقلید و تشابه به پیروان سایر مکاتب و غیرمسلمانان، تأکید بر حقوق همسایگی، نهی از ایجاد فضاهای لغو و تبلیغ بیهوده گذرانی، لزوم اشتغال به کار و دوری از بیکاری، تأکید بر وجود پررنگ فضاهای آموزشی و تربیتی، نفی کوچک‌سازی مسکن و بلندمرتبه‌سازی، احترام به مالکیت خصوصی مشورت کردن با و مشارکت دادن افراد در امور، رضایت عمومی، شناخت استعدادها و کشف قابلیت‌ها، قناعت به دارایی‌ها و دوری از حرص، توجه به فرودستان در امور مادی و به فرادستان در امور معنوی و توانگری به‌منزله موطن می‌باشد (اسماعیلی، ۱۳۹۶؛ حسینی، ۱۳۹۳؛ حکیم، ۱۳۹۳؛ رئیسی، ۱۳۹۷؛ رفیعیان، ۱۳۹۴؛ سعد ۱۳۹۹؛ مسعودی، ۱۳۹۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶؛ مولائی ۱۳۹۸؛ ناظریان، ۱۳۹۸؛ نقره‌کار و همکاران، ۱۳۸۷).

۵-۲-۲- امنیت در ابعاد کالبدی

امنیت برای تکوین و استقرار یک جامعه شهری از نیازهای اولیه و ارزشی اساسی به شمار می‌رود. اولین دعایی که حضرت ابراهیم(ع) درباره محل سکونت خانواده‌اش از خداوند خواست نیز امنیت است[۱]. اهمیت امنیت تا بدان جا است که ایشان طلب امنیت را بر طلب رزق در این دعا مقدم داشته‌اند (صارمی، ۱۳۸۷: ۴۷). از همین روست که امام علی(ع) در سخنان مختلفی به اهمیت امنیت محیطی اشاره می‌فرمایند: «بدترین وطن‌ها جایی است که ساکنانش در امان نباشند[۲]» و همچنین: «بدترین شهرها، شهری است که در آن امنیت نباشد[۳]».

شهری امنیت دارد که امنیت مادی و معنوی برای شهروندانش به ارمغان بیاورد. در واقع در شهر مطلوب، امنیت در همه ابعاد آن یعنی امنیت جسمی، روحی، معنوی و اعتقادی برای شهروندان خود فراهم می‌کند. مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی در باب امنیت در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد، شامل جلوگیری از آزار و اذیت مردم، پاک کردن محیط از هرگونه آلودگی، ضرورت وجود حریم در ساخت‌وسازها، اصالت فضای حضور انسان‌ها، جلوگیری از اتلاف، تأمین امکانات اولیه در شهرها، تأمین زمینه امنیت اعتقادی و روانی، جلوگیری از سختی، شهر بی‌باران و بی‌ثمر به‌مثابه شهر مرده، اصل نفی اعتدا، ضرورت حفظ اموال، توجه به آرامش‌بخش بودن مسکن، پرهیز از آلودگی‌های صوتی، لزوم حفظ حریم خصوصی، امنیت برای ساکنین درون خانه، توجه به استحکام ساخت‌وساز و عدم کم‌فروشی در این زمینه، لزوم تأسیس نهاد امنیتی و انتظامی، امنیت و سلامت راه‌ها، امنیت در برابر عناصر طبیعی می‌باشد (اسماعیل پور و سلیمانی، ۱۴۰۰؛ امین زاده و نقی‌زاده، ۱۳۸۱؛ دشتی، ۱۳۷۹؛ دشتی، ۱۳۹۰؛ دشتی، ۱۳۹۱؛ سعد، ۱۳۹۹؛ شبانی، ۱۳۹۷؛ صدری‌فر و مولوی، ۱۳۹۹؛ غنی زاده، ۱۳۸۵؛ قرائتی، ۱۴۰۱؛ نقره‌کار ۱۳۹۳؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۸).

۶-۲-۲- آزادی در ابعاد کالبدی

اسلام درعین‌حال که دینی اجتماعی بوده و فرد را مسئول جامعه می‌شمارد؛ اما حقوق و آزادی افراد را نیز نادیده نمی‌گیرد و شخصیت فردی را غیراصیل نمی‌داند: «همانا روح آدمی حالت شادابی و پذیرش و افسردگی و امتناعی دارد، پس در حالت شادابی و پذیرش اقدام به کارهای موردعلاقه کنید، زیرا اگر قلب به کاری مجبور گردد، دچار کوری و ناآگاهی می‌گردد[۴]». از همین روست که امام علی(ع) می‌فرمایند: «و مرا نیامده است و نشاید که شما را به چیزی وادار کنم که خوش ندارید[۵]» (ناظریان، ۱۳۹۸: ۱۰۸).

البته بایستی توجه داشت که آزادی به معنای قدرت انتخاب یک از چند، خود یک پدیده مطلوب ضروری برای حیات انسانی است؛ اما آزادی را موقعی می‌توان در منطقه زیبایی‌ها و ارزش‌ها قرار داد که در راه کمال و رشد آدمی به مرحله اختیار یعنی خیرجویی و خیرگرایی منتهی گردد (جعفری، ۱۳۸۶: ۲۲۶). مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی در باب آزادی انسان در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد شامل لزوم هماهنگی ظاهر و باطن، عدم اصالت نوآوری یا سنت‌گرایی به‌تنهایی، معیار اصلی فرمان خداوند و عقل، عدم آزار و اذیت در هم‌جواری‌ها، زیبایی معقول ناشی از آزادی انسان، مطلوب‌تر از زیبایی محسوس اعم از طبیعی و هنری، احترام به تفاوت‌ها، لزوم عدم بی‌توجهی به عیوب آشکار و لزوم عدم تجسس در خصوص امور پنهان، عدم ورود و تهدید حریم خصوصی، دوری از خودنمایی، تفاخر و برتری‌جویی، تشویق به‌سادگی و رعایت حیا می‌باشد (اسماعیلی، ۱۳۹۶؛ انواری، ۱۳۹۴؛ بخت نما، ۱۳۹۴؛ حجتی کرمانی، ۱۳۹۷؛ رئیسی، ۱۳۹۷؛ قرائتی، ۱۳۹۳؛ مرتضی، ۱۳۹۵؛ مولایی، ۱۳۹۴؛ نقره‌کار و همکاران ، ۱۳۸۷).

---

۱. ﴿وَإِذ قَالَ إِبرَٰهِـۧمُ رَبِّ ٱجعَل هَٰذَا بَلَدًا ءَامِنًا وَٱرزُق أَهلَهُۥ مِنَ ٱلثَّمَرَٰتِ مَن ءَامَنَ مِنهُم بِٱللَّهِ وَٱليَومِ ٱلأَخِرِ ...﴾ (بقره/۱۲۶)

۲. «شَرُّ الْأَوْطَانِ مَا لَمْ يَأْمَنْ فِيهِ الْقُطَّانُ» (آمدی، ۰۱۴۱، ۰۱۴، حدیث ۰۴)

۳. «شَرُّ الْبِلَادِ بَلَدٌ لَا أَمْنَ فِيهِ» (آمدی، ۰۱۴۱، ۹۰۴، حدیث ۳۱)

۴. «إِنَّ لِلْقُلُوبِ شَهْوَةً وَ إِقْبَالاً وَ إِدْبَاراً فَأْتُوهَا مِنْ قِبَلِ شَهْوَتِهَا وَ إِقْبَالِهَا فَإِنَّ الْقَلْبَ إِذَا أُكْرِهَ عَمِيَ» (حکمت/۳۹۱)

۵. «... وَ لَيْسَ لِي أَنْ أَحْمِلَكُمْ عَلَى مَا تَكْرَهُونَ» (خطبه/۸۰۲)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

۷-۲-۲- نظم در ابعاد کالبدی

توجه به نظم تا بدان جا مهم بوده که امام علی(ع) در وصیتشان به تمامی اعصار بشر این موضوع را تأکید می‌نمایند: «... من شما و تمام فرزندان و خاندانم و کسانی را که این وصیت‌نامه به آن‌ها می‌رسد به تقوای الهی و نظم در کارهای خود و اصلاح ذات‌البین توصیه می‌کنم...[۱]». نظم می‌تواند دو جنبه حسی و عقلی داشته باشد. نظم حسی به این معناست که آدمیان با حواس خود می‌توانند پدیده منظم را درک کنند اما نظم عقلی به این معناست که آدمیان براساس قاعده عقلی یعنی سنخیت بین علت و معلول، درک می‌کنند که پدیده منظم و دارای هدف باید از ناظمی حکیم و با شعور نشأت گرفته باشد. امیرمؤمنان علی(ع) نیز در تعابیری به این قاعده سنخیت اشاره می‌کنند: «... آیا ممکن است ساختمانی بدون سازنده یا جنایتی بدون جنایت‌کار باشد ...[۲]».

مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی در باب نظم در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد، شامل لزوم هدفمندی و داشتن جهت‌گیری الهی در کارها، لزوم القای جهت قبله در شهر (نقش ایمان در ایجاد نظم)، لزوم وجود و همچنین اهتمام به برپایی نشانه‌ها و تجلی الهی، لزوم ارتباط ظاهر و باطن، هماهنگی بین اجزای شهر همانند هماهنگی اجزای طبیعت، لزوم تقسیم‌کاری، رعایت اندازه و مقدار، توجه به مقدورات و امکانات، توجه به اهم و مهم، تلاش در کارهای مقدور، توجه به سلسله‌مراتب، توجه به شرایط منطقه و اقلیم، تنظیم نحوه ارتباط با دیگران، توجه به قلمروهای خصوصی و عمومی، رعایت حریم و محرمیت، آماده کردن زمینه‌ها، لزوم وحدت و دوری از پراکندگی، لزوم تعاملات مستحکم اجتماعی و نفی فردگرایی، مسئولیت‌پذیری در قبال شهر، طبیعت و همه آفریدگان، اهمیت زمان و توجه به اوقات زمانی روز، لزوم وجود نظارت اجتماعی، لزوم نظارت بر ساخت‌وساز در شهرها، لزوم وجود نظارت پنهان، لزوم پوشاندن عیب‌ها، در اولویت بودن ساختن صحیح از ابتدا، لزوم وجود تفاوت‌ها، لزوم توجه به کارهای کوچک و مداوم (آهستگی و پیوستگی) و لزوم وجود حد و اندازه برای رشد شهر می‌شود (انواری، ۱۳۹۴؛ جمالی‌نژاد، ۱۳۹۳؛ حکیم، ۱۳۹۳؛ خاکرند، ۱۳۹۲؛ رئیسی ۱۳۹۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۴؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۹۳؛ نقره‌کار ۱۳۹۶ب؛ نقره‌کار، ۱۳۹۶الف).

۸-۲-۲- مالکیت در ابعاد کالبدی

مالکیت جواز هر نوع تصرف و هرگونه مصرف نیست. همه عناصر هستی امانتی بوده در دست انسان و تصرف در امانت، باید همراه با امانت‌داری باشد و بی‌مصرف ماندن یا بد مصرف کردن، بی‌اعتنایی به این امانت است (قرائتی، ۱۳۹۳: ۲۶ و ۳۷). از طرف دیگر حدود مصرف و تعیین مصادیق آن نیازمند توجه به شرایط زمانه دارد (دشتی، ۱۳۷۹: ۱۷) و نگاه به شرایط زمانه در ساخت‌وسازها نیز بسیار اهمیت داشته و نمی‌توان هر نوع مصرفی چه کم و چه زیاد در هر زمانه‌ای را بدون توجه به شرایط آن زمان به دوره‌های دیگر تسری داد. مهم‌ترین ویژگی‌هایی که بایستی در باب مالکیت در ابعاد کالبدی در کلام امام علی(ع) موردتوجه قرار داد، شامل اصالت فایده‌گرایی و پرهیز از بیهوده‌کاری، جلوگیری از اتلاف و اسراف در ساخت‌وسازها، دوری از تجملات و جلوگیری از ایجاد بستر غرور و تکبر، دوری از خیانت در ساخت‌وساز، دوری از فخرفروشی و برتری‌جویی و لاضرر و لاضرار به‌عنوان حدومرز مالکیت می‌شود (خاکرند، ۱۳۹۲؛ دشتی، ۱۳۹۰؛ صارمی، ۱۳۸۷؛ صیادی، ۱۳۹۸؛ قرائتی، ۱۳۹۳؛ مرتضی، ۱۳۹۵).

۳- نتیجه‌گیری

شهرسازی ایرانی - اسلامی بایستی نشان دهد که از این سرزمین برآمده و با گذشته خود تعلق مفهومی دارد و این تعلق مفهومی و معنایی با گذشته است که می‌تواند شهرسازی ما را با هویت نماید. کلام امامان معصوم(ع) به‌عنوان افرادی که زبان گویای علم و دین هستند، می‌تواند ظرایف و دقایق بسیاری را در اختیار ما قرار دهد و بازشناسی نکات و ویژگی‌های شهر مطلوب از کلام این بزرگان که مطلوب نه‌تنها زمان گذشته؛ بلکه در زمان حال نیز هست، می‌تواند در دستیابی به شهرسازی و شهر مطلوب یاریگر ما باشد؛ ولیکن متأسفانه آثار بجا مانده از ایشان همچنان حاوی نکات بسیاری بوده که از دیدگان ما مغفول مانده است. دراین‌بین مایه مسرت است که اگرچه روزگاری نهج‌البلاغه و سایر متون حاوی کلام امام علی(ع) تنها به‌عنوان متنی ادبی شناخته می‌شدند؛ ولیکن امروزه مفاهیم نهج‌البلاغه و سایر منابع حدیث، موردتوجه اهل تحقیق و پژوهش نیز قرار گرفته است.

مراد از شهر مطلوب، یک جامعه زمینی است که در عین رفع دغدغه‌های دنیوی انسان، مانعی برای رسیدن افراد به سعادت در آن وجود نداشته باشد. زمینه حداکثری امکانات معنوی و مادی در این شهر، باعث گرایش اکثر افراد به روحیه خداباوری و خدامحوری می‌شود؛ لذا تبیین این شهر با نگاه صرفاً دنیوی امکان‌پذیر نیست. در پژوهش حاضر، نگارندگان براساس نتایج تحقیقات قبلی خود که منجر به استخراج منابع، مبانی و اهداف شهر مطلوب و درنهایت کلان نظریه شهرسازی گردیده بود به یکی از ابعاد سه‌گانه

---

۱. «... أُوصِيكُمَا وَ جَمِيعَ وَلَدِي وَ أَهْلِي وَ مَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي بِتَقْوَى اللَّهِ وَ نَظْمِ أَمْرِكُمْ وَ صَلَاحِ ذَاتِ بَيْنِكُمْ ...» (نامه/۷۴)

۲. «... هَلْ يَكُونُ بِنَاءٌ مِنْ غَيْرِ بَانٍ أَوْ جِنَايَةٌ مِنْ غَيْرِ جَانٍ ...» (خطبه/۵۸۱)

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

مبانی فکری انسان، ارتباطات انسانی و ابعاد عینی و کالبدی در شهر مطلوب پرداخته و در این راستا بر ابعاد عینی و کالبدی و به‌طور مشخص به محیط طبیعی و مصنوعات انسانی تمرکز گردیده است. در این راستا هشت مبنای توحید و خدامحوری، عدالت، حیات، کرامت انسانی، امنیت، آزادی، نظم و مالکیت در ابعاد عینی و کالبدی را از کلام امیرمؤمنان علی(ع) مورد مداقه قرار دادیم.

آنچه براساس کلام امیرمؤمنان علی(ع) در باب شهر مطلوب قابل‌برداشت می‌باشد، آن است که این شهر نه از جنس شهر آرمانی و اتوپیا بوده که بر روی زمین قابل‌دستیابی نباشد و نه این شهر، غایات زندگی را صرفاً در این کره خاکی پیگیری می‌کند که از معنویات و جهت حرکت تمامی عالم به‌سوی خداوند دور شود؛ بلکه شهر مطلوب به دنبال صفاتی حقیقی و قابل تحقق بر روی همین کره خاکی بوده تا ضمن برآورده نمودن غایات مادی و معنوی انسان، راه او را در جهت تکامل الهی تسهیل کند.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شهرسازی از دیدگاه امیرمؤمنان علی(ع) مفهومی فراتر از امور صرفاً مادی داشته و بر کلیه عوامل مادی و معنوی و اقدامات در راستای دستیابی به نتیجه مطلوب زندگی مادی و معنوی دلالت می‌نماید. از دیدگاه امام(ع)، اهل شهر نه مجاز هستند راه رهبانیت را پیش گیرند و از دنیا کناره‌گیری نمایند و نه مجاز هستند آزادی بی‌قیدوشرط را پی گرفته و به افراط‌گری روی‌آورند. ایشان عدالت را نه‌تنها در امور مادی و در تعادل زندگانی مادی معرفی نموده؛ بلکه تعادل را بین زندگانی مادی و زندگانی معنوی در توجه به آخرت و توحیدگرایی گوشزد می‌فرمایند. دراین‌بین شهر مطلوب، همانند سایر اجزای آفرینش، برای انسان و کمال او بوده و این شهر برای انسان تنها فرصتی را فراهم خواهد کرد که بتواند به مقام اصلی خود، یعنی خلیفه‌اللهی دست یابد؛ فلذا همه‌چیز در این جامعه، ابزاری در جهت خدمت به انسان و رشد کرامت‌های والای او و درنهایت برای رسیدن به هدف مقدس لقا الله است. در پایان بایستی بیان داشت که نتایج این پژوهش زمینه ارتقای مبانی نظری شهر اسلامی در کشورمان را فراهم نموده و محملی جدید برای پژوهش‌های آتی در مطالعات شهر اسلامی به‌خصوص از منظر امامان معصوم(ع) خواهد بود.

۴- منابع

- دشتی، محمد. (۱۳۷۹). نهج‌البلاغه. قم: انتشارات مشهور.
- _____. (۱۳۷۹). امام علی(ع) و علم و هنر. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین(ع).
- _____. (۱۳۸۶). امام علی(ع) و تفریحات سالم. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین(ع).
- _____. (۱۳۹۰). امام علی(ع) و اقتصاد اسلامی. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین(ع).
- _____. (۱۳۹۱). امام علی(ع) و بهداشت و درمان. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین(ع).
- _____. (۱۳۹۹). امام علی(ع) و تفریحات سالم. قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین(ع).
- ابراهیمی، قدرت الله. (۱۳۹۵). علی در کلام علی(ع). قم: بهار دل‌ها.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید. (۱۴۰۴). شرح نهج‌البلاغه. مکتبة آیة الله العظمی المرعشی النجفی (ره).
- اسکندری، آزاده. (۱۳۹۹). حیدر. قم: کتابستان معرفت.
- اسماعیل‌پور، علی و سلیمانی، غلامعلی. (۱۴۰۰). «تصویر شهر مطلوب در تمدن نوین اسلامی». آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی، ۲ (۴)، ۹۰-۴۷.
- اسماعیلی، محسن. (۱۳۹۶). نگاهی نو و گذرا به نهج‌البلاغه: درس‌های ماندگار. تهران: سروش.
- اصغری، فریده؛ عابدیان، سید حسن و مرادخانی، احمد. (۱۴۰۰). «حق حیات حیوانات از منظر روایات». پژوهش‌نامه علوم حدیث تطبیقی، ۱۵ (۸)، ۲۹۵-۲۷۵.
- اکبری، حسین. (۱۳۹۵). جاذبه نهج‌البلاغه: بیانات چهل دانشمند مسلمان و مسیحی در عظمت نهج‌البلاغه و بیان علل جاذبه نهج‌البلاغه. قم: مهر امیرالمؤمنین(ع).
- امین‌زاده، بهناز و نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۱). «آرمان‌شهر اسلام: شهر عدالت». صفّه، ۳۵ (۱۲)، ۳۱-۲۱.
- انواری، حسین. (۱۳۹۴). راهبردهای مدیریت اسلامی: عهدنامه مالک‌اشتر. تهران: امیرکبیر.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰). غررالحکم. (تصحیح مهدی رجایی). دارالکتاب الاسلامی.
- بخت نما، نرگس. (۱۳۹۴). مثل‌های قرآنی با مروری بر کلام علی و فاطمه(ع). قم: مرکز نشر هاجر.
- بمانیان، محمدرضا و شهیدی، شریف. (۱۳۸۸). «نقش خدامحوری در شکل‌دهی به ساختار، اجزا و عملکردهای معماری اسلامی ایران». کتاب ماه هنر، ۱۲۷ (۱)، ۵۵-۴۶.
- بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۶). «بررسی نقش خدامحوری در معماری مسلمانان». مهندسی صنایع و مدیریت تولید، ۱۸ (۵)، ۴۴-۳۷.
- پارسانیا، حمید. (۱۳۹۰). «فلسفه حقوق بشر از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی». حکمت اسرا، ۳ (۱).
- تاجدینی، علی. (۱۳۹۴). نمادها و نشانه‌ها در نهج‌البلاغه. تهران: انتشارات مدرسه.

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

- ثقفی، ابراهیم. (۱۳۷۴). الغارات. (ترجمه عبدالمحمد آیتی). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جعفری، سید محمدمهدی. (۱۳۹۷). زندگانی تحلیلی امام علی(ع). قم: دارالحدیث.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۸۶). زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام. تهران: نشر کرامت.
- جعیط، هشام. (۱۳۷۲). کوفه: پیدایش شهر اسلامی. (ابوالحسن سروقد). مشهد: پژوهش‌های اسلامی.
- جمالی نژاد، مهدی. (۱۳۹۳). گردشگری اسلامی. اصفهان: انتشارات آرما.
- حجتی کرمانی، محمدجواد. (۱۳۹۷). صد کلمه مولا علی(ع). تهران: اطلاعات.
- حسینی، رضا. (۱۳۹۳). سیره اقتصادی امام علی(ع). تهران: کانون اندیشه جوان.
- حکیم، سید محمدتقی. (۱۳۹۳). الهام از گفتار علی(ع). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خاکرند، شکرالله. (۱۳۹۲). سیر تمدن اسلامی. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- خاک‌زند، مهدی. (۱۳۹۴). درآمدی بر معماری و شهرسازی از منظر قرآن و اسلام. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- داداش‌پور، هاشم؛ علیزاده، بهرام و رستمی، فرامرز. (۱۳۹۴). گفتمان عدالت فضایی. تهران: آذرخش.
- داودی، محمد و وجدانی، فاطمه. (۱۳۹۶). «مبانی و اهداف تربیت زیست‌محیطی از دیدگاه آیت‌الله جوادی». اخلاق وحیانی، ۷ (۱)، ۲۹-۵.
- رحیمی، داود و قنبری نیک، سیف اله. (۱۳۹۶). «بازخوانی عدالت اجتماعی در ارتباطات میان فردی از منظر نهج‌البلاغه». اسلام و مطالعات اجتماعی، ۵ (۱)، ۵۸-۳۱.
- رحیمی، لیلا و نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۵). «تجلی عدالت اجتماعی در شهر اسلامی». هویت شهر، ۱۰ (۲).
- رضایی، پروانه. (۱۳۸۹). «نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط‌زیست اسلام از منظر نهج‌البلاغه». معرفت اخلاقی، ۳ (۱)، ۱۵۹-۱۴۵.
- رفیعیان، محسن. (۱۳۹۴). گفتاری پیرامون کلان نظریه شهرسازی عبادت محور. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- روح‌بخش، علی. (۱۳۹۰). امام علی(ع). قم: ورع.
- رئیسی، محمد منان. (۱۳۹۷). معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی (از تشریح وضع مطلوب تا تحلیل وضع موجود). قم: انتشارات دانشگاه قم.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۴۳۹). شوری در قرآن و نهج‌البلاغه. قم: انتشارات توحید.
- سعد، غصان. (۱۳۹۹). حقوق بشر از دیدگاه امام علی(ع). (ترجمه سید محمدحسن عابدی). تهران: هنگام.
- شاه ولی، منصور و قاسمی، علی‌اصغر. (۱۳۹۶). «تبیین پارادایم توحیدی آموزش صیانت از منابع طبیعی و محیط‌زیست». پژوهش‌های اخلاقی، ۲۸ (۷)، ۱۸-۱.
- شبانی، مسعود. (۱۳۹۷). نقش امام علی(ع) در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم.
- قرآن کریم.
- صارمی، حمیدرضا. (۱۳۸۷). ساختار شهر اسلامی: ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی شهر برگرفته از مبانی دین اسلام. تهران: سازمان شهرداری‌ها.
- صارمی، حمیدرضا و کشاورزی، شیما. (۱۴۰۰). «تبیین اندیشه آرمان‌شهری با رویکرد شهر اسلامی در دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی». فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۱ (۴)، ۱۸۲-۱۵۷.
- صدری فر، نبی اله و مولوی، محمد. (۱۳۹۹). «بازشناسی شاخصه‌های ارزشی و شکلی در شهرسازی اسلامی براساس آموزه‌های دینی». فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۰ (۱).
- صیادی اناری، نسرین. (۱۳۹۸). حفاظت از محیط‌زیست در آموزه‌های امام علی(ع). تهران: نو شناخت.
- طباطبایی شیرازی، سید محمد. (۱۳۹۴). شرح بیانی از نهج‌البلاغه: پیری زودرس. قم: سبط اکبر(ع).
- عبداللهی، مهدی و حاجی مقصودی، معصومه. (۱۳۹۵). «معرفت الله در نهج‌البلاغه». پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۴ (۱۶)، ۱۱۲-۹۵.
- عماد، سید علی و سنایی راد، عباسعلی. (۱۳۸۷). مؤلفه‌های شهر اسلامی. نخستین همایش آرمان‌شهر اسلامی، دانشگاه اصفهان.
- غنی‌زاده، مسعود. (۱۳۸۵). نگاهی به شهر در تمدن اسلامی. راهبرد یاس، (۷).
- فاضل لنکرانی، محمد. (۱۳۹۳). آیین کشورداری از دیدگاه امام علی(ع). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. فراهانی فرد، سعید و فراهانی فرد، محمدعلی. (۱۳۹۲). «محیط‌زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام». معرفت اقتصاد اسلامی، ۸ (۴)، ۱۶۶-۱۵۲.
- قبادی، علیرضا. (۱۳۹۳). ویژگی‌های شهر از منظر نهج‌البلاغه. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، دبیرخانه شهر اسلامی - ایرانی.
- قرائتی، محسن. (۱۳۹۳). سیمای مسکن و شهر اسلامی. تهران: مؤسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- _____. (۱۴۰۱). «امنیت در قرآن»، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تاریخ مراجعه: ۰۹/۰۹/۱۴۰۱، قابل‌دسترس در: https://gharaati.ir/?p=9224.
- کاظمی، سید محمد. (۱۳۹۶). سیره فرهنگی - ارتباطی امیرالمؤمنین علی(ع) در دوران حکومت. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق(ع).
- کهن ترابی، میثم. (۱۳۹۹). روش تحقیق و پژوهش علمی در نهج‌البلاغه . قائن: دانشگاه قائنات.
- گندمی، سید علی‌اکبر. (۱۳۹۵). کارگاه آموزشی نگرشی دیگر به آرمان‌شهر اسلامی. مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۸). بحارالانوار. بیروت: دار احیاءالتراث العربی.
- مرتضی، هشام. (۱۳۹۵). اصول سنتی ساخت‌وساز در اسلام. (ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی). تهران: مرکز

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- مسعودی، محمد اسحاق. (۱۳۹۶). حریم خصوصی و نظارت اجتماعی از منظر قرآن و نهج‌البلاغه. قم: دفتر نشر معارف.
- مشکینی، ابوالفضل و رضایی مقدم، علی. (۱۳۹۳). «بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی ایرانی». شهر پایدار، (۱).
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۹). سیری در نهج‌البلاغه. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶). پیام امام امیرالمؤمنین(ع). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مولائی، محمد. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی اندیشه‌های اقتصادی امام علی(ع) در نهج‌البلاغه با عقاید برخی اقتصاددانان. همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی سینا.
- مولایی، محمد. (۱۳۹۴). «آزادی در نظام حکومت اسلامی از منظر نهج‌البلاغه». پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۱۱ (۳)، ۱۶-۱.
- ناظریان، شهناز. (۱۳۹۸). بحران‌های انسان معاصر در کلام امام علی(ع). تهران: انتشارات نو شناخت.
- نجفی، مریم؛ نقی‌زاده، محمد؛ طغیانی، شیرین و محمدی، محمود. (۱۳۹۹). «تدوین متون شهرسازی بر پایه متون ارزشمند ایرانی». مجله پژوهش‌های معماری اسلامی، ۸ (۱)، ۶۲-۴۱.
- نجفی، مهدی. (۱۳۹۹). طراحی ساختمان مسکونی از منظر مبانی و آداب اسلامی. مشهد: حوزه علمیه خراسان.
- نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۶ الف). «امنیت و پاکی؛ ویژگی‌های شهر مطلوب». ماهنامه صدبرگ، (۹).
- _____. (۱۳۹۶ ب). نسبت اسلام با مراحل پنج‌گانه در فرایندهای انسانی نظریه سلام (SALAM). تهران: دانشکده معماری دانشگاه علم و صنعت ایران.
- _____. (۱۳۹۳). تعامل ادراکی انسان با ایده‌های فضایی در معماری. تهران: امیرکبیر.
- _____. (۱۳۸۹). مبانی نظری معماری. تهران: دانشگاه پیام‌نور.
- نقره‌کار، عبدالحمید؛ حمزه نژاد، مهدی و رنجبر کرمانی، علی‌محمد. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: پیام سیما.
- نقره‌کار، عبدالحمید؛ مظفر، فرهنگ و تقدیر، سمانه. (۱۳۹۳). «بررسی قابلیت‌های فضای معماری برای ایجاد بستر پاسخگویی به نیازهای انسان از منظر اسلام». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۵ (۴)، ۳۴-۲۱.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۵). شهر علوی (شهر آرمانی تحقق‌پذیر در دنیا). تهران: انتشارات خورشید باران.
- _____. (۱۳۸۸). «طرح کلی برنامه جامع احیاء شهر اسلامی». کتاب ماه هنر، ۱۳۶ (۱)، ۴-۱۳.
- _____. (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات). اصفهان: انتشارات مانی.
- نوری همدانی، حسین. (۱۳۶۱). خوارج از دیدگاه نهج‌البلاغه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- یعقوبی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). «اسلام و محیط‌زیست». حوزه، ۱۰۶-۱۰۵ (۱۸)، ۳۴۱-۳۰۸.

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]

Natural and Built environment in the Ideal city from the view of Imam Ali

Seyed Mohammad Sadegh PourYazdanParast[1]/ Hamidreza Sarmi[*2]/ Seyed Ali Safavi[3]

Received: 2024/04/06 Accepted: 2024/09/01 Available Online: 2024/09/22

Abstract

In the new world, by considering the issues to be emerging, the background of the issues in Islamic thought is no longer discussed. Since this deficiency is also observable in city and urban studies, Muslim thinkers are concerned with explaining various issues, especially the principles governing the physical dimensions of the ideal city of Islam, from the source of revelation. Meanwhile, the speech of the infallible imams (AS) was based on the two criteria of reason and Sharia, in which we could not expect the negative consequences and damages of the current views. In the current research, we aim to obtain the view of Imam Ali (AS) regarding the principles governing the physical dimensions as one of the three dimensions of the ideal city, based on the eight principles introduced in the authors' previous research, including Tawḥīd and Godcenteredness, justice, life, human dignity, security, freedom, order, and ownership. In this regard, the research method is a combination of text and content analysis and meta-analysis methods, and library sources, including hadith sources, commentaries, and other people's research, have been used to collect the information. The results of the research show that the ideal city, like other components of creation, will be for man and his perfection, and this city will provide only the opportunity for man to achieve his main position, that is, Caliph of Allah. Therefore, everything in this society is a tool to serve man, develop his dignity, and finally reach the holy goal of meeting Allah.

Keywords: Ideal city, Nature, Built environment, Imam Ali (AS), Nahj al-Balāghah.

No. 91 / Autumn 2024
21-35

1- Ph.D. Candidate in Urban Planning, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
2- Associate Professor, Department of Urban Planning, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
3- Assistant Professor, Department of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

* Corresponding Author: saremi@modares.ac.ir

[Downloaded from www.journalabadi.ir on 2026-09-18]